

Надія СКОТНА,

доктор філософських наук, професор, ректор Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка (Україна, Дрогобич) snv@drohobych.net

Микола ПАНТЮК,

доктор педагогічних наук, професор кафедри загальної педагогіки та дошкільної освіти, проректор з наукової роботи Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка (Україна, Дрогобич) pantyuk.m@bigmir.net

Тетяна ПАНТЮК,

кандидат педагогічних наук, професор кафедри загальної педагогіки та дошкільної освіти Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка (Україна, Дрогобич) pantyuk.m@bigmir.net

Ірина САДОВА,

кандидат психологічних наук, доцент кафедри педагогіки та методики початкової освіти Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка (Україна, Дрогобич) iryna-sadova@ukr.net

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА ДОПОМОГА ДІТЯМ ВИМУШЕНИХ ПЕРЕСЕЛЕНЦІВ ЗАСОБАМИ АРТ-ТЕРАПІЇ

У статті визначено суть і роль арт-терапії у психореабілітації дітей, що мають психічні травми, а також специфічні особливості цієї технології. Конкретизовано зміст таких використовуваних термінів, як «адаптація», «вимушена міграція», «самореалізація дітей». Досліджено використання арт-терапії у психолого-педагогічному супроводі дітей, постраждалих від внутрішніх міграційних процесів. Виокремлено і стисло охарактеризовано такі різновиди арт-терапії, як малюнкові техніки; ліплення; конструювання; музикотерапія; казкотерапія; пісочна терапія, а також пантоміма. Зазначено вплив цих невербальних форм корекції на особистість травмованої дитини.

Ключові слова: арт-терапія, технології арт-терапії, вимушена міграція, самореалізація.

Літ. 9.

Nadia SKOTNA,

PhD hab. (Philosophy), Professor, Rector of Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University (Ukraine, Drohobych) snv@drohobych.net

Mykola PANTIUK,

PhD hab. (Education), Professor of Department of General Pedagogy and Preschool Education, Vice-rector for Research Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University (Ukraine, Drohobych) pantyuk.m@bigmir.net

Tetyana PANTYUK,

PhD hab. (Education), Professor of the General Education and Preschool Education Department, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University (Ukraine, Drohobych)

Iryna SADOVA,

PhD (Psychology), Associate Professor of Pedagogic and Methods of Primary Education Department, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University (Ukraine, Drohobych) iryna-sadova@ukr.net

SOCIAL-PSYCHOLOGICAL ASSISTANCE TO CHILDREN OF FORCED MIGRANTS WITH MEANS OF THERAPY

The authors determine the essence and role of art therapy in psychological recovery of children with psychotraumas, as well as the specific features of this technology. The authors detail the specific content of the following terms: «adaptation», «forced migration», «children's self-realization». The researches were made in the field of using art therapy in psycho-pedagogical support of children affected by internal migration processes. The following kinds of art therapy are highlighted and summarized: art techniques; modelling; design; music therapy; fairytale therapy; sand therapy and pantomime. The authors of the article also point out the influence of these non-verbal correction forms on an injured child identity.

Key words: art therapy, art therapy technologies, forced migration, self-realization.

Ref. 9.

Надежда СКОТНА,

доктор философских наук, профессор, ректор Дрогобычского государственного педагогического университета имени Ивана Франко (Украина, Дрогобыч) snv@drohobych.net

Николай ПАНТЮК,

доктор педагогических наук, профессор кафедры общей педагогики и дошкольного образования, проректор по научной работе Дрогобычского государственного педагогического университета имени Ивана Франко (Украина, Дрогобыч) pantyuk.m@bigmir.net

Татьяна ПАНТЮК,

кандидат педагогических наук, профессор кафедры общей педагогики и дошкольного образования Дрогобычского государственного педагогического университета имени Ивана Франко (Украина, Дрогобыч) pantyuk.m@bigmir.net

Ирина САДОВАЯ,

кандидат психологических наук, доцент кафедры педагогики и методики начального образования Дрогобычского государственного педагогического университета имени Ивана Франко (Украина, Дрогобыч) iryna-sadova@ukr.net

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ ПОМОЩЬ ДЕТЯМ ВЫНУЖДЕННЫХ ПЕРЕСЕЛЕНЦЕВ СРЕДСТВАМИ АРТ-ТЕРАПИИ

В статье определена суть и роль арт-терапии в психореабилитации детей, имеющих психические травмы, а также специфические особенности этой технологии. Конкретизировано содержание таких используемых терминов, как «адаптация», «вынужденная миграция», «самореализация детей». Исследовано использования арт-терапии в психолого-педагогическом сопровождении детей, пострадавших от внутренних миграционных процессов. Выделены и кратко охарактеризованы такие разновидности арт-терапии, как изотерапия; лепка; конструирования; музыкотерапия; сказкотерапия; песочная терапия, а также пантомима. Отмечено влияние этих невербальных форм коррекции на личность травмированного ребенка.

Ключевые слова: арт-терапия, технологии арт-терапии, вынужденная миграция, самореализация.

Лит. 9.

Постановка проблеми. Українське суспільство сьогодні переживає черговий кризовий період. Найбільш руйнуючою обставиною сьогодення є збройний конфлікт на сході держави, який розділив не тільки політиків та громадянське суспільство, а й сім'ї

та особистості. Негативні наслідки внутрішніх міграційних процесів у соціальній, освітній та культурно-психологічній сферах життя призводять до соціальної напруженості і дестабілізації економічної й політичної обстановки в Україні. Серед проблем, із якими стикаються мігранти на новому місці проживання – традиційні соціальні та юридичні аспекти нормативно-правового регулювання статусу, пошуку роботи, житлового та соціально-побутового облаштування, труднощі адаптації.

Певну кризу переживає і професійне середовище педагогів та психологів. Суть її полягає у недосконалому наявних методик роботи з сім'ями та дітьми вимушених переселенців. Заходи з метою соціально-психологічної адаптації осіб, постраждалих від внутрішніх міграційних процесів в Україні на різних рівнях державного управління, нерідко малоефективні, оскільки позбавлені серйозного концептуального підґрунтя. На жаль, сьогодні ще так і не розроблена єдина концепція соціально-психологічної адаптації особистості, що остаточно з'ясувала б, які адаптивні механізми і як саме дають змогу особистості подолати складні життєві ситуації й досягти стану адаптованості. Тому існує об'єктивна необхідність аналізу і теоретичного осмислення сучасної проблеми соціально-психологічної адаптації зазначеної категорії населення.

Звідси – необхідність розробки спеціалізованих заходів, спрямованих на інтеграцію внутрішніх мігрантів у нове соціокультурне середовище, що завжди здійснюється через зіставлення цінностей і цілей окремої людини або конкретної соціальної групи з цілями та цінностями інших соціальних і етнічних груп, інших культур, конфесій та віросповідань.

З огляду на це вивчення механізмів соціально-психологічної адаптації саме дітей – майбутнього нашої країни – постає сьогодні надзвичайно актуальним. Тому що ця категорія населення є найбільш вразливою та чутливою до впливу несприятливих чинників оточуючого середовища, аніж дорослі.

Передовсім необхідно розробити і використовувати нову концепцію (адаптаційної) соціально-психологічної діяльності, увиразнити науково-практичні засади психолого-педагогічного супроводу цього процесу. До речі, зазначена концепція має базуватися на новому, інтеркультурному підході, на ідеях інтеркультурної педагогіки.

Традиційно вважається, що показником успішної адаптації особи, в тому числі, звичайно ж, і дитини, є соціалізація, тобто успішне засвоєння нею соціального досвіду, вимог та очікувань соціуму в нових умовах життя, в новому соціальному середовищі. Власне в цьому контексті психологія та педагогіка інтегруються. Необхідно визнати, що теоретико-методологічний, психолого-педагогічний та змістово-методичний аспекти організації супроводу соціально-психологічної адаптації дітей-мігрантів у сучасних умовах залишаються явно недостатньо дослідженими.

Актуальність нашої статті обумовлена назрілою необхідністю застосування корекційних методів системного характеру. Особливо доцільним є використання засобів арт-терапії в роботі з дітьми, які постраждали внаслідок кризової ситуації в країні. Метод арт-терапії використовується в реабілітаційній, педагогічній та соціальній роботі як ефективний засіб психологічної гармонізації та розвитку психіки людини через її заняття художньою творчістю, чинячи потужний вплив на особу через враження.

Аналіз досліджень. Вплив середовища та інших факторів на процес соціалізації особистості розглядається в дослідженнях А. В. Мудрика, В. Д. Семенова, В. А. Черкасова, П. І. Чернецова та ін. У наш час отримали визнання гуманістично орієнтовані, адаптивні, ціннісно-орієнтовані типи соціальних, освітніх, виховних та розвивальних систем із притаманним їм величезним внутрішнім потенціалом для вдосконалення

відповідних різновидів адаптації особистості (їх автори – О. В. Безпалько, О. І. Боднарчук, В. М. Оржиховська, А. А. Реан, Я. Л. Коломінський, К. Б. Левченко, І. М. Трубавіна та ін.).

У зв'язку з проблематизацією процесу соціальної адаптації (А. В. Мудрик, Р. В. Овчарова) розглядається питання про психологічний і педагогічний супровід життєдіяльності індивіда.

Вплив міграції на психологічні особливості особистості висвітлюються такими дослідниками, як О. Д. Клименко, Л. Г. Ковальчук, В. Г. Панок, І. М. Руденко, І. М. Трубавіна, О. В. Швед, Л. О. Шевченко, Л. Ф. Шестопалова, Л. А. Шайгерова та ін.; специфіку й основні напрямки психотерапевтичної роботи з мігрантами аналізують В. В. Гриценко, В. К. Калининко, З. Г. Кісарчук, Г. П. Лазос, Л. І. Литвиненко, Я. М. Омельченко, В. Н. Павленко та ін.); арт-терапевтичний підхід до роботи з дітьми-мігрантами (Н. П. Демидюк, В. Н. Нікітін, Л. М. Мельниченко [4], О. І. Титаренко і ін.).

Теоретико-методологічну основу нашої статті становлять ідеї арт-терапевтів, представників гуманістичного напрямку арт-терапії А. Хілла, Г. Принцхорна, М. Наумбург, Е. Крамер, Е. Віршоп, М. Бетенські [2], Р. Сильвер, психологів О. Л. Вознесенської [1], М. В. Кисельової [3], А. І. Копитіна [6], О. Р. Кузьміної, Т. С. Яценко та педагогів Л. Д. Лебедевої, Ю. Красного та ін.

Метою статті є аналіз використання методів арт-терапії для соціально-психологічної допомоги дітям вимушених переселенців.

Виклад основного матеріалу. Проблема надання соціально-психологічної допомоги біженцям не нова для світу, проте є зовсім новою для вітчизняних фахівців. Зазначимо, що наразі в Україні немає навіть усталеного терміну, який використовується щодо громадян України, які були вимушені тимчасово виїхати із своїх домівок у інші області країни. Правозахисники наголошують на тому, що саме терміни «внутрішньо переміщені особи» та «вимушені переселенці» максимально відповідають міжнародній правовій практиці і мають бути поширені в Україні [5, 27].

У Львівській області станом на 20 липня тимчасово зареєстровано 11854 осіб з АР Крим та східних областей України. З 2014 року у Дрогобич приїхало майже 100 сімей переселенців. Серед людей статусу переселенців у Дрогобицькому районі налічується 7 дітей, серед них 5-ть осіб – шкільного віку, 2-оє – дошкільного віку.

Для того, щоб ефективно організувати роботу з психолого-соціальної допомоги дітям вимушених переселенців, необхідно мати чітке розуміння проблем, спричинених травматичною ситуацією.

До основних проблем, які можуть спостерігатися у цих дітей, належать: порушення когнітивних процесів (погіршення пам'яті, труднощі концентрації уваги, розлади мислення); невротичні реакції (стресове виснаження, фобії, порушення сну й апетиту); функціональні аномалії (регрес поведінки та психосоматичні розлади); емоційні та поведінкові розлади (реакції протесту, підвищена плаксивість та капризність, часті зміни настрою); проблеми, пов'язані зі спілкуванням (несформованість адекватних соціально-комунікативних навичок, страх та недовіра або агресія і дратівливість стосовно оточення, можлива надмірна залежність від його думок); порушення взаємовідносин у сім'ї, коли зміна соціальної ситуації та обов'язків у родині часто змушує дітей і підлітків «включатися» в дорослі проблеми (до яких вони можуть бути не готові) [7].

Найважливішою проблемою дітей-мігрантів є труднощі вживання в нове середовище спілкування (стан відчуженості і знедоленості, тривожності та психічної напруги, агресивності й підвищеної конфліктності тощо).

В сучасному суспільстві зростає інтерес до арт-терапії, як методу зцілення за допомогою творчості. Вона активно впроваджується як за рубежом, так й у нашій країні та використовується при вирішенні діагностичних, корекційних, психопрофілактичних завдань розвитку особистості. Використання цього методу із дітьми, сім'ї яких стали вимушеними переселенцями, може сприяти у вирішенні проблем психічного здоров'я та задоволенні таких потреб як спілкування, прийняття, розуміння, емоційна підтримка, самовдосконалення, саморозуміння, вираження неприйнятих відчуттів, співвідношення цих відчуттів та думок з реальністю, позитивному сприйнятті навколишньої дійсності, подолання відчуття самотності тощо [4, 92].

Арт-терапія – метод, який пов'язаний із розкриттям творчого потенціалу індивіда, вивільненням його прихованих енергетичних резервів і, в результаті – самостійним знаходженням ним оптимальних способів подолання своїх проблем. Творчість природно впливає на життя дитини та є невід'ємною частиною її розвитку. У творчості дитини відображається те, що її хвилює, що для неї важливе. Дитина не думає про кінцевий результат, вона отримує задоволення від самого процесу. Ось чому він для неї максимально терапевтичний.

О. Вознесенська виділяє наступні види арт-терапії: 1) практики візуальних мистецтв (малюнок, живопис, мозаїка, колаж, боді-арт, ліплення, інсталяція, фотографія тощо); 2) кольоротерапія як різновид арт-терапії заснована на дії кольору на нервову систему людини через безпосередній вплив на мозок людини та через створення потрібного кольорового лікувального середовища навколо; 3) танцювальна терапія (Dance therapy) є зовнішнім проявом внутрішнього стану людини до самих глибинних шарів, природний спосіб виразити невимовне; 4) драматерапія (Dramatherapy) – один із напрямків, що найбільш інтенсивно розвиваються в наш час, сьогодні існує багато видів драматерапії (власне драматизації, терапевтичний театр, драматерапевтичні групи підтримки, драматизація сновидінь, плейбек-театр, що використовується з терапевтичними цілями тощо); 5) бібліотерапія (Creative writing) є напрямком, що заснований на літературному самовираженні через творче «писання», твір. Казкотерапія як різновид бібліотерапії, що в останні роки виділяється в самостійний напрям, заснована на використанні казки як архетипічної метафори; 6) музикотерапія (music therapy) – один з найбільш древніх (архаїчних видів творчості) напрямків; 7) пісочна терапія включає створення різноманітних пісочних форм, вибором та аранжуванням мініатюрних предметів і фігурок, що нагадує одну з форм сучасного мистецтва – предметну скульптуру [1, 17–18].

Арт-терапевтична робота передбачає широкий вибір таких різноманітних образотворчих матеріалів, як фарби, олівці, воскові крейди, пастель; для створення колажів або об'ємних композицій використовуються журнали, кольоровий папір, фольга, плівка, коробки від цукерок, текстиль, природні матеріали – кора, листя і насіння рослин, квіти, пир'я, гілки, мох, камінці; для ліплення – глина, пластилін, дерево, спеціальне тісто [2, 10].

Художні матеріали безпосередню впливають на художню роботу дитини. Вони спонукують її проникливіше бачити і глибше відчувати красу довкілля, викликають емоційне піднесення і формують естетичні смаки. Як часточки реальності ці матеріали сприяють зіткненню дитини з реальністю. Таким чином, між творцем і художнім матеріалом відбувається динамічна взаємодія. Особливо цікаво з'ясувати, який матеріал викликає найбільшу експресивність дитини. Тим самим вільний вибір матеріалу є найважливішою рушійною силою в процесі художньої роботи [2, 10].

Саме з малюнку почалася історія арт-терапії як психотерапевтичного методу. Малювання – це творчий акт, що дає змогу дитині відчувати і зрозуміти себе, виявити власні думки й почуття, звільнитися від конфліктів, розвинути емпатію, вільно висловлювати свої мрії та сподівання.

Нерідко художня діяльність стає єдиним стимулом у житті дітей, постраждалих від внутрішніх міграційних процесів. Переживши психічний стрес, індивід ще тривалий час залишається збудженим, психічно неврівноваженим. Заняття різними видами образотворчого мистецтва заспокоюють нервову систему дитини, формують у неї терпеливість і наполегливість, посидючість, ретельність і старанність, унеможливають зробити щось своїми руками і таким чином засвідчити любов та вдячність тим, хто її оточує.

Як зазначає Н. П. Демидюк, продуктивними формами роботи з тематичними малюнками можуть бути (в залежності від запиту та індивідуальних потреб дитини):

– Персоніфікація. Дитина розповідає історію від імені певного елемента малюнка (обраного самостійно або запропонованого фахівцем). Наприклад: «Я – червоний метелик, намальований на вазі для квітів. У мене поранене крильце...».

– Діалоги. Розмова автора малюнку з окремим його елементом або озвучення ним діалогу двох об'єктів на малюнку між собою.

– Інтервенція. «Удосконалення» малюнку. Домальовування нових об'єктів з метою забезпечення чи покращення «самопочуття» окремих елементів малюнку. Як варіант: виконання нового «гарного» малюнку [5, 106].

Надзвичайно корисною у реабілітації дітей, постраждалих від внутрішніх міграційних процесів, є техніка конструювання, що за своїм змістом дуже близька до образотворчої діяльності (також відображається навколишня дійсність, робляться ескізи); застосовуються прикраси, як у декоративному мистецтві. З особливим інтересом діти виготовляють ляльок для напальничкового театру – із паперу, картону, цупкої тканини. До того ж розігрування вистав такого театру розвиватиме м'язи рук дитини, координацію її рухів.

Зарубіжні дослідники [8, 9] виокремлюють кілька потужних механізмів лікувальної дії музики: катарсис, регулювання емоційного стану і увізнення свідомого переживання психо- і соціально-динамічних процесів. Призначення музикотерапії – проникнення у глибинні сфери особистості, куди не можна потрапити за допомогою слова.

Як форми роботи в музикотерапії застосовуються рухове розслаблення і злиття з ритмом музики; музично-рухові ігри та вправи; психічна й соматична релаксація за допомогою музики; вокальні вправи-співи; гра на музичних інструментах і ритмічна декламація; рецептивне сприймання музики; музичне малювання; пантоміма; рухова драматизація під музику; музична розповідь; гра з лялькою та дихальні вправи з музичним супроводом.

Для заспокоєння та внормування психіки дітей використовують відповідні музичні програми, а також звуки живої та неживої природи. Відбирають скомпоновані фрагменти записів голосів пташок, тварин, які створюють сприятливі асоціативні спогади, образи. Ефективно діють на релаксацію ранкові хори пташок у лісі, шуми водяних мешканців, нічні звуки (це заспокоює і відновлює працездатність).

Заняття пантоміми сприяють психічній релаксації і творчій стимуляції, розвивають фантазію й уяву, удосконалюють рухи, допомагають зняти психічне напруження.

Ефективність психічної та соматичної стимуляції зумовлена тим, що у них задіяні рухи, драматизація і мовлення, а також музична розповідь. Можна використовувати й

такий її варіант, коли учасники придумують закінчення розповіді на основі власних уявлень, фантазій, зіставлення зі своїм досвідом.

Казкотерапія – це один із ефективних методів роботи з дітьми-мігрантами, які зазнають тих чи інших емоційних та поведінкових труднощів. Суть цього методу у створенні особливої казкової атмосфери, яка робить мрії дитини дійсністю, дозволяє дитині вступити у боротьбу зі своїми страхами, комплексами. Основний принцип казкотерапії – цілісний розвиток особистості, турбота про душу, зічлення казкою. Казкотерапія добре долає у дітей високий рівень тривожності, різноманітні страхи, агресивність, адаптує до різних дитячих колективів. Процес казкотерапії дозволяє дитині усвідомити та проаналізувати свої проблеми, побачити шляхи їх вирішення. Привабливість казок для розвитку особистості полягає у відсутності чітких персоніфікацій, метафоричності мови, психологічній захищеності; наявності таємниці [3].

Пісочна терапія в контексті арт-терапії використовується для психологічної діагностики, психокорекції розвитку дитини та врівноваження її внутрішнього стану. Метод акцентує увагу на природному вияві думок, почуттів та настрою в творчості. За допомогою пісочної терапії вирішуються внутрішні проблеми, успішно корегуються дитяча агресія і тривожність, знімаються емоційне напруження, невпевненість і страхи. Створюються позитивні установки і підвищується самооцінка дитини.

Дослідження впливу перелічених методів на дітей, постраждалих від внутрішніх міграційних процесів, вказує, що арт-терапія тісно пов'язана з розвитком емоційної, фізичної та соціальної сфер дитини. Після проведення занять з арт-терапії у дітей знижується тривожність, стабілізується емоційний та психологічний стан, зростає працездатність, поліпшується увага, пам'ять, мовлення; підвищуються самооцінка, віра в себе та свої сили. Творчий характер занять дає дитині змогу відкривати в собі щось нове, краще розуміти себе, розвивати свої відносини з людьми та світом.

Висновки. Отже, соціально-педагогічну реабілітацію дітей постраждалих від внутрішніх міграційних процесів, потрібно розглядати як цілісний безперервний процес розвитку особистості. Арт-терапія є досить перспективною в роботі з дітьми, які опинилися в кризовій ситуації. Саме тому логічно увиразнити той факт, що творчий та системний характер допомоги дітям, постраждалим від внутрішніх міграційних процесів в Україні, дасть можливість підвищити рівень та ефективність життя цієї категорії населення.

Перспективи подальших досліджень пов'язуємо з окресленням технології психолого-педагогічного супроводу соціалізації дітей, постраждалих від внутрішніх міграційних процесів у нових умовах життя.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Вознесенська О. Л. Ресурси арт-терапії на допомогу вимушеним переселенцям : практичний посібник / О. Л. Вознесенська. – К. : Human Rights Foundation, 2015. – 50 с.
2. Бетенски М. Что ты видишь? Новые методы арт-терапии / М.Бетенски / [пер. с англ. М. Злотник]. – М. : ЭКСМО-пресс, 2002. – 251 с.
3. Киселева М.В. Арт-терапия в практической психологии и социальной работе / М. В. Киселева. – СПб. : Речь, 2007. – 160 с.
4. Мельниченко Л. М. Соціально-психологічна реабілітація дітей із зони АТО засобами арт-терапії / Л. М. Мельниченко // Актуальні проблеми психології : збірник наук. праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. – 2016. – Том. XI: Психологія особистості. Психологічна допомога особистості. – Вип. 14. – С. 91–99.

5. Психологічна допомога постраждалим внаслідок кризових травматичних подій : методичний посібник / З. Г. Кісарчук, Я. М. Омельченко, Г. П. Лазос та ін. ; за ред. З. Г. Кісарчук. – К. : Логос. – 207 с.
6. Хульбут Г. Укрощение бури: интермодальная арт-терапия в качестве инструмента преодоления чувств гнева и стыда у перенесших эмоциональные травмы пациентов / Г. Хульбут // Арт-терапия в эпоху постмодерна / [под ред. А.И. Копытина]. – СПб. : Речь, 2002. – 184 с.
7. Психосоціальна підтримка дітей і молоді, що знаходяться в складних життєвих обставинах / [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://osvita.ua/doc/files/news/545/54598/Osnovna_robota.docx.
8. Behaviour Therapy and the Neuroses / Ed. By H. Eysenk. N.Y., 1960. – 479 p.
9. Pavlicevic M. Music Therapy in Context : Music, Meaning and Relationship / M. Pavlicevic. – London-Philadelphia : Jessica Kingsley Publishers, 2000. – 145 p.

REFERENCES

1. Voznesenska O. L. Resursy art-terapii na dopomohu vymushenym pereselentsiam : praktychny posibnyk / O. L. Voznesenska. – К. : Human Rights Foundation, 2015. – 50 s.
2. Betensky M. Chto tu vidish? Novue metodu art-terapyu / M. Betensky / [per. s anhl. M. Zlotnyk]. – М. : ЭКСМО-press, 2002. – 251 s.
3. Kyseleva M.V. Art-terapiya v praktycheskoi psikhologhyy y sotsyalnoi rabote / M. V. Kyseleva. – SPb.: Rech, 2007. – 160 s.
4. Melnychenko L. M. Sotsialno-psykholohichna rehabilitatsiia ditei iz zony ATO zasobamy art-terapii / L. M. Melnychenko // Aktualni problemy psikhologii : zbirnyk nauk. prats Instytutu psikhologii imeni H. S. Kostiuka NAPN Ukrainy. – 2016. – Tom. XI: Psykholohiia osobystosti. Psykholohichna dopomoha osobystosti. – Vyp. 14. – S. 91–99.
5. Psykholohichna dopomoha postrazhdalym vnaslidok kryzovykh travmatychnykh podii : metodychny posibnyk / Z. H. Kisarchuk, Ya. M. Omelchenko, H. P. Lazos ta in. ; za red. Z. H. Kisarchuk. – К. : Lohos. – 207 s.
6. Khulbut H. Ukrashchenye bury: yntermodalnaia art-terapiya v kachestve instrumenta preodoleniya chuvstv hneva y stida u perenesshykh emotsyonalnue travmu patsyentov / H. Khulbut // Art-terapiya v epokhu postmoderna / [pod red. A. Y. Kopytyn]. – SPb. : Rech, 2002. – 184 s.
7. Psykhosotsialna pidtrymka ditei i molodi, shcho znakhodiatsia v skladnykh zhyttievnykh obstavynakh / [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu : https://osvita.ua/doc/files/news/545/54598/Osnovna_robota.docx. Behaviour Therapy and the Neuroses / Ed. By H. Eysenk. N.Y.,1960. – 479 p.
8. Behaviour Therapy and the Neuroses / Ed. By H. Eysenk. N.Y.,1960. – 479 p.
9. Pavlicevic M. Music Therapy in Context : Music, Meaning and Relationship / M. Pavlicevic. – London-Philadelphia : Jessica Kingsley Publishers, 2000. – 145 p.

Стаття надійшла до редакції 12.10.2017 р.